

Жигола В. С.

РОЗТАШУВАННЯ ВІКОН У НАПІВЗЕМЛЯНКАХ СТОВПОВИХ КОНСТРУКЦІЙ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

У статті розглянуто можливе розташування вікон у напівземлянках епохи Київської Русі, аналізуються археологічні та етнографічні дані, а також висновки інших дослідників.

Історія давньоруського житла цікавила археологів, істориків та етнографів із середини ХІХ ст. За півтора століття було нагромаджено і оброблено величезну кількість інформації, але більшість проблем лишилися невирішеними. Зокрема, що собою являли верхні частини напівземлянок, які не збереглися, незрозумілою залишається конструкція і розташування вікон у напівземлянках стовпового типу.

Вікно – важлива частина будь-якого житла, воно є джерелом світла, потрібне для виведення диму і має велике значення в східнослов'янських релігійних обрядах.

Реконструкція розташування вікна в стінах жител стовпової конструкції – важке завдання. П. А. Раппопорт у праці «Древнерусское жилище» доводить, що за наявності стовпової конструкції стін у напівземлянках, коли обшивка земляних стінок котловану складається з плах, притиснутих до землі за допомогою стовпів, пристрій надземних частин стін має бути таким самим (ми не розглядатимемо напівземлянки стовпової конструкції іншого типу – з плахами, кінці яких забрані в пази стовпів). Але виявляється, що у верхній частині стін плахи притиснуті до стовпів лише з одного боку, з іншого ж їх ніщо не утримує. Ймовірно, що у цьому разі існувала спеціальна земляна підсіпка стін зовні. Сліди подібної підсіпки неодноразово траплялися археологам або у вигляді завалів землі уздовж стінок всередині земляних котлованів, або у вигляді земляних валиків, що лежали зовні на краях котлованів (рис. 1) [1]. Виходячи з наявних матеріалів, П. А. Раппопорт запропонував власну реконструкцію стовпової напівземлянки (рис. 2).

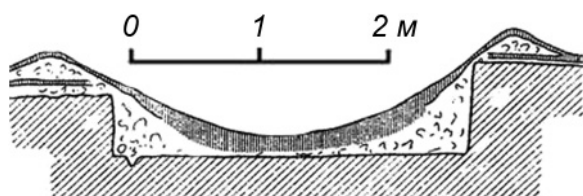

Рис. 1. Завали землі вздовж стінки всередині земляного котлована (за П. П. Єфименком)

Рис. 2. Реконструкція стовпової напівземлянки (за П. А. Раппопортом)

Г. В. Борисевич у своїй рецензії на книжку П. А. Раппопорта критикує його висновки [2], вважаючи їх неправомірними, і не звертає увагу на дані археології, арабські письмові джерела і етнографію. Посилаючись на Г. В. Борисевича, А. Г. Дяченка, як ми вважаємо, робить неправильну реконструкцію напівземлянки стовпової конструкції [3, рис. 5].

Дві стінки житла, до яких сходили сходи традиційного для лісостепу двосхилого даху, що покривався земляним шаром, мали бути повністю засипані землею – аби уникнути сповзання ґрунту з даху. Фасадна стіна житла повинна засипатися з тієї половини, де немає дверей, як ми бачимо, для прикладу, на кресленні куреня на р. Деркулі, зробленому етнографами в 1930 р. [4, Рис. 5]. Для устрою вікна або вікон вільною залишається одна сторона житла – тильна.

Розташування вікна в тильній стінці житла було зумовлене в ІХ–ХІ ст. тим, що в кутку цієї стінки в більшості напівземлянок лісостепу розміщувалася піч. Але навіть у разі істотної зміни планової структури напівземлянок лісостепу в ХІ ст., коли піч перемістилася ближче до виходу, розташування вікна в тильній стороні продовжує відігравати важливу роль, особливо якщо вхід не було орієнтовано на південь.

Внаслідок того, що тильна сторона напівземлянки також мала бути засипана землею, виникає питання про конкретне місцезнаходження вікон. Земля, зрозуміло, повинна притискувати плахи до стовпів по кутах, тому єдиним місцем

для вирубування вікон залишається центральна частина стіни (для кращої вентиляції диму – її верхня частина), де міг і не насипатися ґрунт.

Єдиним способом влаштування вікна в стовповій конструкції стіни було вирубування в пласті отвору, що становив половину її ширини. Такі отвори вирубувалися в двох сусідніх плахах – тобто висота вікна дорівнювала ширині однієї плахи. Довжина вікна могла бути різною. Ми вважаємо, що площу вікна робили максимально великою – для кращої освітленості житла.

Археологічних доказів наших припущень поки що немає і навряд чи можуть бути, оскільки верхні дерев'яні конструкції стін напівземлянок у лісостеповому ґрунті не зберігаються і подібних знахідок немає і в інших регіонах.

У такому разі потрібно простежити закономірність розташування вікон, вирізаних у ґрунтових стінках напівземлянок.

У 1971 р. при розкопках у Старій Рязані В. П. Даркевич досліджував напівземлянку із стовповою конструкцією стін зі знахідками XII–XIII ст. На протилежній від входу східній стінці біля печі було виконано вузьке віконце у вигляді прямокутної виїмки в матеріку завглибшки 0,2 м [5]. Як бачимо, вікно було влаштоване в тильній стіні житла.

Для уточнення розглянемо житла роменської і боршевської культур.

Подібні виїмки в стіні було відзначено у Великому Боршевському городищі в приміщеннях № 2 і № 8, поряд з вогнищем і значно вище за нього. До північної стіни стовпової напівземлянки № 2 на висоті 60 см над підлогою примикає жолобчаста виїмка завширшки 50 см, поглиблена в крейдянну товщу на 56 см. Відходячи від житла, виїмка поступово сходить нанівець (рис. 3).

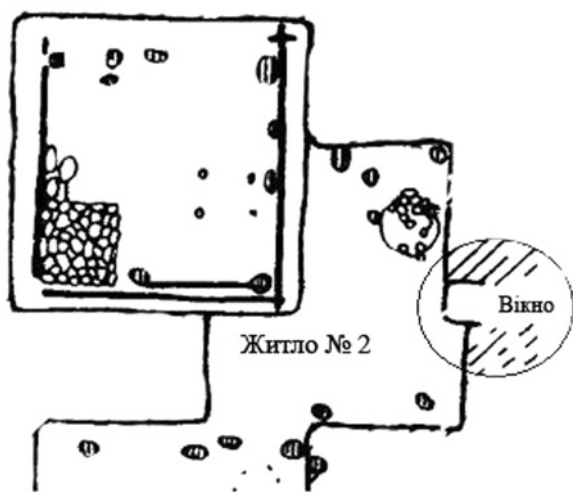

Рис. 3. Напівземлянка № 2 Великого Боршевського городища (за П. П. Єфименком)

Виїмка в стіні напівземлянки № 8 має ширину 90 см і глибину 30 см. У напрямі від напівземлянки вона звужувалася і сходила нанівець. Її довжина становить 170 см (рис. 4) [4].

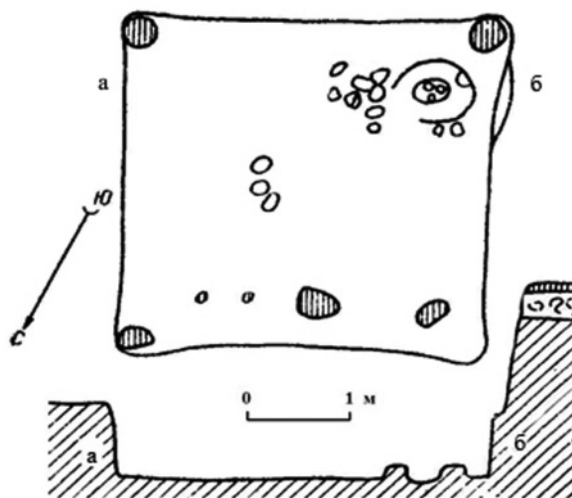

Рис. 4. Напівземлянка № 8 Великого Боршевського городища (за П. П. Єфименком)

У 1929 р. на Малому Боршевському городищі досліджено стовпові напівземлянки А і Д. Біля їх вогнищ у південно-західних стінках були широкі виїмки, що нагадують виїмки напівземлянок № 2 і № 8 Великого Боршевського городища [4].

П. П. Єфименко і П. Н. Третьяков в своїй праці «Древнерусские поселения на Дону» розглядають їх як залишки димарів [4].

Під час розкопів 1955–1957 рр. на Донецькому городищі Б. А. Шрамко досліджував 5 жител роменської культури кінця IX – початку X ст. У стінах стовпових напівземлянок В, Г і Д чітко зафіксовані віконні отвори у вигляді трапецієвидних у плані вирізів розмірами 65×70×45 см (у напівземлянці В) (рис. 5) [6] і 60×75×45 см (у Г) (рис. 6) [6]. У житлі Д залишки вікна було значно пошкоджено пізнішою ямою [7], але воно не відрізняється від інших.

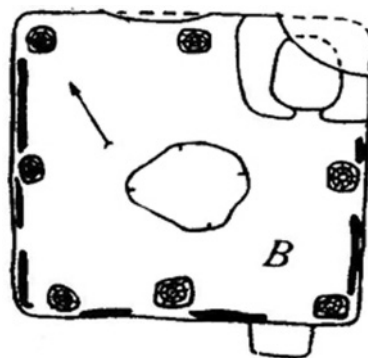

Рис. 5. Напівземлянка В Донецького городища (за Б. А. Шрамком)

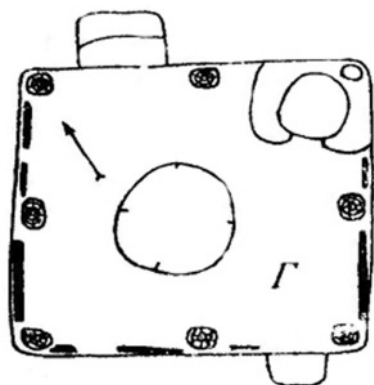

Рис. 6. Напівземлянка Г Донецького городища (за Б. А. Шрамком)

Основа вікон має нахил до підлоги. З цієї причини в напівземлянці В, наприклад, глибина вирізу у стінці дорівнювала 39 см, а із зовнішнього боку 20 см (рис. 7) [8]. Стінки були фанеровані дошками, про що свідчать їх згорілі залишки. Б. А. Шрамко вважає, що устрій вирізів показує – перед нами нижня частина вікна, що має, як і в сучасному домобудівництві, характерне розширення всередину житла [8].

Вікна напівземлянок Донецького городища були влаштовані в їх тильній стіні.

Ми бачимо, що віконні вирізи в стовпових напівземлянках на Південному Старорязанському, на Великому і Малому Боршевському і на Донецькому городищах дуже схожі. Відмінності спостерігаються тільки в розташуванні вікон. У напівземлянках Донецького і Старорязанського городищ вони завжди вирізані навпроти гирла печі в одному з кутів протилежній від входу стінки, тоді як у боршевських – розміщені поряд з піччю. Розташування входів у боршевські житла визначити практично неможливо. Немає сумнівів, що вікна в цих двох варіантах розташування мали різне призначення, тому вони відрізняються конструктивно. У напівземлянок боршевського типу це були волокові отвори для відведення диму, а в донецьких і старорязанському житлах – пристосування для освітлення [3].

Проте залишається невирішеним питання про спосіб розміщення цих вікон у кутку напівземлянки, адже там повинна бути земляна підсипка стін. Це питання можна вирішити на прикладі етнографічних даних. На кресленні напівземлянок поблизу села Боршева ми бачимо два віконця, розташованих так само, як і віконні вирізи в донецьких і боршевських жит-

лах (рис. 8). Від віконця крізь земляний насип проходив своєрідний димар, обшитий деревом, що запобігало осипанню ґрунту в житло через це саме віконце [4]. Можливо, про таку конструкцію вікна свідчать згорілі залишки обшивки донецьких віконних вирізів.

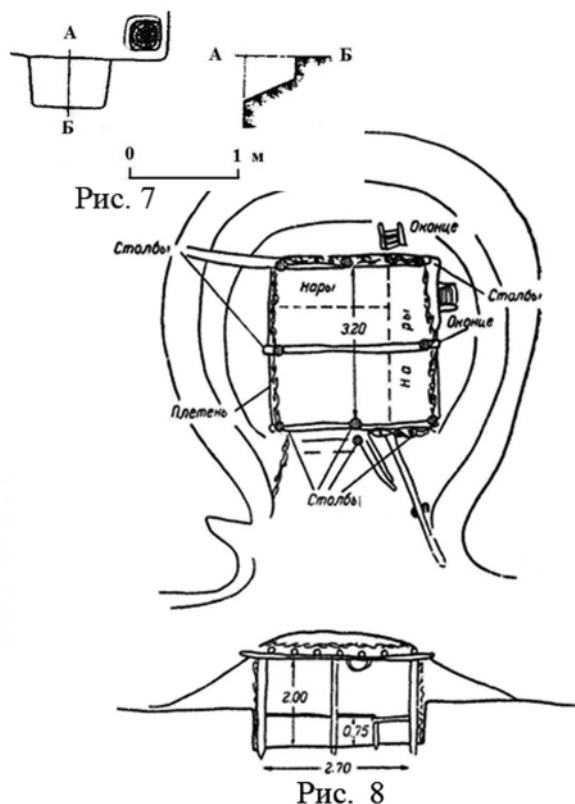

Рис. 7. Розріз нижньої частини віконного отвору напівземлянки В Донецького городища (за Б. А. Шрамком)

Рис. 8. Креслення напівземлянок поблизу села Боршева (за П. П. Єфименком)

За етнографічними даними стає очевидно, що староруські вікна були або волокові (обтягнуті шлунком тварини чи риб'ячим міхуром), або закривалися засувкою чи віконницею [9]. У разі відкритих вікон і дверей дим швидше виходив із приміщення.

Отже, оброблений нами матеріал дає змогу припустити, що вікна у верхніх дерев'яних конструкціях стін стовпових напівземлянок могли влаштовуватися в протилежній від входу стінці в центральній її частині, де, можливо, не насипали землю для втримання плах; археологічні підтвердження цього висновку знаходимо в житлах Донецького, Рязанського і Боршевських городищ, а також за даними етнографії.

1. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // САИ. – 1975. – Вып. Е1-32.
2. Борисевич Г. В. Рец. на кн. Раппопорт П. А. «Древнерусское жилище» / Г. В. Борисевич // СА. – 1978. – № 4. – С. 282–288.

3. Дьяченко А. Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX – начале X вв. / А. Г. Дьяченко // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1991. – С. 37–43.

4. Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону / П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков // МИА. – 1948. – № 8.
5. Даркевич В. П. Раскопки в Старой Рязани / В. П. Даркевич // АО. – 1971. – С. 101–102.
6. Шрамко Б. А. Отчёт работы скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1956 году / Б. А. Шрамко // Архив МАЭСУ. – 1957. – Ф. 4. – Д. 1. – 38 с.
7. Шрамко Б. А. Отчёт работы скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1957 году / Б. А. Шрамко // Архив МАЭСУ. – 1958. – Ф. 4. – Д. 1а. – 40 с.
8. Шрамко Б. А. Новые детали устройства раннеславянских жилищ / Б. А. Шрамко // СА. – 1960. – № 3. – С. 319–321.
9. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Харьков, 1962.

V. S. Zhygola

WINDOW LOCATION IN THE PILLAR CONSTRUCTION SEMI-DUGOUTS OF KYIV RUS' TIME

The article examines the possible location of the windows in the semi-dugouts, analyses archaeological and ethnographic data, and also the findings of the previous researchers.

УДК 257.2 : 903.2](477.53)

Пуголовок Ю. О.

ПРО ОДИН ІЗ ФАКТІВ ПОКЛОНІННЯ ДОМАШНІМ ДУХАМ У СЕРЕДОВИЩІ ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН (за матеріалами розкопок у Полтаві в 2007 р.)

У статті розглянуто один із фактів поклоніння домашнім духам у середовищі літописних сіверян, де піч виступає як жертовник, а горщик із зерном – як пожертва.

Археологічних джерел стосовно релігійних уявлень літописних сіверян існує мало, навіть порівняно із відомостями про інші літописні племена [1]. До кола старожитностей, пов'язаних із культовими місцями, виявленими в ареалі роменської культури, належать лише кілька комплексів. Йдеться про житло із жертовником, досліджене на Мохначанському городищі [2], та про комплекс ям, виявлений на городищі Зарічне I, що пов'язують із рештками святилища [3]. Не надто інформативними в цьому питанні, є і літописні свідчення [4].

Отже, будь-яка фіксація у процесі археологічних розкопок явищ чи речей, що виходять за межі побутових, сприймається як факт неординарний, а тому і потребує окремої публікації

Пізньої осені 2007 р. Полтавським загonom археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології було проведено рятівні розкопки на ділянці посаду літописної Лтави, розміщеному на Інститутській горі у пів-

денно-західній частині історичного ареалу м. Полтава, де збереглися культурні нашарування роменської культури і давньоруського часу.

Найбільш цікаві результати отримано під час досліджень у розкопі III за адресою Першотравневий проспект 21 [5].

У процесі розкопок зафіксована наявність стародавнього схилу пагорбу із розмішеним на його краю житлом роменської культури. Встановлене також місцезнаходження тут же частини господарської зони однієї з садіб посаду XII – початку XIII ст., що відповідає наступному давньоруському часу, та селища післямонгольської епохи.

Досліджене житло роменської культури привертає увагу, насамперед, тим, що в ньому вдалося прослідкувати принаймні три етапи перепланування підвалу споруди (рис. 1).

Серед етапів перебудов, з огляду на публікацію комплексу [6], зупинимося на другому, під час якого було збудовано піч II.